

Mineke Schipper

LITERAIRE KRITIEK VANUIT INTERCULTUREEL PERSPECTIEF

In de Westerse literaire kritiek staat gewoonlijk 'echte' literatuur centraal, literatuur met een hoofdletter, de canon, die in mondiaal verband wereldliteratuur heet. De teksten die daartoe behoren worden meestal gekozen door Westerse critici op basis van Europese normen uit literaire werken die uitsluitend of hoofdzakelijk Westers zijn.¹ Deze literatuur met een hoofdletter L vormt een literair systeem dat bewaard en beschermd wordt, in stand gehouden als een institutie. Dit gebeurt door haar bodyguards, de critici, die de schoonheid van haar corpus bewonderen. Soms wordt dat corpus licht bijgewerkt door deze critici en aangepast aan veranderende – historische of politieke, esthetische of sociale – omstandigheden binnen de eigen Westerse wereld.

Wie dit literaire bolwerk beziet, kan onmogelijk de Westerse culturele overheersing daarin ontkennen. Schrijvers uit andere culturen, die serieus genomen willen worden buiten hun eigen culturele context, hebben weinig andere keus dan rekening te houden met Westerse smaak en normen. Hoe de interculturele verhoudingen liggen kan men bestuderen in de literaire kritiek, al is dat tot op heden nog niet erg systematisch gebeurd.

Hoe Westers is de literaire kritiek? Hoe bewust zijn Westerse critici zich van de beperktheid van hun eigen perspectief? Volgens Wellek en Warren ligt de waarde van een tekst potentieel vast in de literaire structuren en kunnen teksten alleen gewaardeerd worden door competente lezers 'who meet the requisite conditions' (1973: 249). Wat is een competente lezer, is dan de volgende vraag. En is er maar één soort bevoegdheid of zijn er wellicht meer? En op basis waarvan? Als er maar één is, dan betekent het dat er maar één waardensysteem is voor alle bestaande literatuur. Is dat niet wat al te rigoureuus? Wellek (1963) was te geconditioneerd door zijn eigen culturele context om zich dergelijke vragen te stellen. Voor hem is kunst autonoom en leidt cultuurrelativisme tot een 'anarchie van waarden':

Relativism in the sense of a denial of all objectivity is refuted by many arguments; by the parallels to ethics and science, by recognition that there are aesthetic as well as ethical imperatives and scientific truths. Our whole society is based on the assumption that we know what is just, and our science on the assumption that we know what is true. Our teaching of literature is actually also based on aesthetic imperatives, even if we feel less definitely bound by them and seem more hesitant

to bring these assumptions out in the open. The disaster of the 'humanities' as far as they are concerned with the arts and literature is due to their timidity in making the very same claims which are made in regard to law and truth (...) The concept of adequacy of interpretation leads clearly to the concept of the correctness of judgment. Evaluation grows out of understanding; correct evaluation out of correct understanding. There is a hierarchy of viewpoints implied in the very concept of adequacy of interpretation. (1963: 17-8)

Wij weten wat rechtvaardig is en we weten wat waar is en daarom weten we ook wat mooi is. Dergelijke uitspraken zijn verbazingwekkend vanuit een intercultureel perspectief dat niets anders kan dan het geloof in een eeuwige canon van literaire teksten voor alle tijden en plaatsen afzweren. Vanuit dat standpunt is het beter literatuur en literaire teksten als tekens te zien die worden uitgewisseld als boodschappen in een bepaalde communicatiesituatie. In die communicatie moeten de door de auteur gebruikte literaire codes tenminste gedeeltelijk kunnen worden gedecodeerd, wil er sprake zijn van enige uitwisseling van betekenis. De conventies die aan deze literaire communicatie ten grondslag liggen kunnen worden bestudeerd. De reconstructie van auteurs- en lezerscodes is een uiterst gecompliceerde aangelegenheid waarvoor het benodigde semiotisch gereedschap nog grotendeels ontbreekt. Misschien verdient het aanbeveling commentaren op literaire teksten te analyseren in samenhang met reacties op niet-literaire teksten of met teksten en codes die niet langer als literair worden ervaren, of met teksten en codes uit een andere sociale of culturele context. Het bestuderen van regelmatigheden in lezersreacties die maken dat hij of zij bepaalde teksten als literair accepteert en andere als niet-literair verwerpt, onthult dikwijls meer over de achtergrond van de betreffende lezers dan over de teksten als zodanig. De evaluatie van teksten en de waardering van lezers voor teksten geeft, zoals bekend, inzicht in het functioneren van teksten en dat geldt niet alleen in sociaal, historisch en politiek opzicht, maar ook in cultureel opzicht. Een relatief nieuw aspect van de vergelijkende bestudering van literatuur vormt de interculturele vergelijking van literaire kritieken. De wereld is uiteraard te klein geworden voor de monoculturele visie en de Westerse benadering heeft in de loop der jaren geleidelijk kritisch commentaar gekregen vanuit andere culturele contexten.

De bestudering van invloed en impact van bepaalde waarden op auteurs als recipienten van teksten (afkomstig uit hun eigen en andere culturen) aan de ene kant en als producenten van teksten aan de andere kant kunnen het inzicht van de onderzoeker verdiepen met betrekking tot het functioneren van literatuur in hedendaagse culturen waar de culturele autonomie sterk bedreigd wordt door culturele synchronisatie van buitenaf.

In 1974 gaf de Nigeriaanse auteur Chinua Achebe een lezing bij een Commonwealth Literature Conferentie. De titel was 'Colonialist Criticism' en in zijn betoog stelde hij de koloniale mentaliteit van Westerse critici aan de kaak, een mentaliteit die onsterfelijk werd gemaakt door

Albert Schweitzer's immortal dictum in the heyday of colonialism: *The African is indeed my brother, but my junior brother*. The latter-day colonialist critic, equally given to big-brother arrogance, sees the African writer as a somewhat unfinished European who with patient guidance will grow up one day and write like every other European, but meanwhile must be humble, must learn all he can and while at it give due credit to his teachers in the form of either direct praise or, even better since praise sometimes goes bad and becomes embarrassing, manifest self-contempt. (1975: 3)

Achebe pleitte ervoor het woord universeel voorlopig maar uit de discussie over Afrikaanse literatuur te schrappen, 'until such a time as people cease to use it as a synonym for the narrow, self-serving parochialism of Europe, until their horizon extends to include all the world'. Volgens hem hebben Westerse critici het woord soms gebruikt om Afrikaanse schrijvers wier werk ze waardeerden aan te moedigen met het label 'bijna universeel' (1975: 3). In wezen wijst zo'n aanmoediging op evolutionistisch denken. Dergelijke reacties hebben natuurlijk ook effect (gehad) op het denken en schrijven van de schrijvers zelf. Hoe reageren zij op de literaire machtsverhoudingen?

Critici en hun kritieken

In *The Mirror and the Lamp* onderscheidde Abrams vier soorten kunsttheorieën: mimetische, pragmatische, expressieve en objectieve theorieën (1976: 6). In kritische teksten uit verschillende culturen zou bestudeerd kunnen worden welk type theorie het meest geliefd is. In hoeverre baseren literatuurcritici zich steeds op één zo'n theorie en hanteren zij daarop gebaseerde argumenten, die zij dan als de meest relevante beschouwen? Hun kritische teksten kunnen zich op één van de volgende aandachtsgebieden concentreren:

- 1 relaties literaire tekst en werkelijkheid
- 2 tekst en auteur
- 3 tekst als autonome structuur
- 4 tekst in relatie tot de lezer
- 5 tekst in het literaire systeem²
- 6 kritisch commentaar op andere kritische perspectieven afkomstig uit verschillende sociale, culturele, historische en politieke achtergronden.

Al deze zes punten weerspiegelen waardeoordelen als ze ter sprake komen in teksten van critici. In hun uitspraken gaat het nooit over de werkelijkheid, de auteur, het werk als zodanig, maar de werkelijkheid, de auteur, het werk etcetera zoals gezien door de criticus in kwestie die behoort tot een bepaalde cultuur, natie, sekse, sociale groep of politieke partij. Ideologie, groepsbelangen gaan voortdurend schuil onder de oppervlakte van de kritische tekst.

Het punt dat mij in eerste instantie interesseert, is het zesde, het kritisch commentaar op kritische commentaren, dat ik de metacategorie zou wil-

len noemen, waarbij in dit verband de vraag vooral intercultureel gesteld dient te worden: zijn er verschillen te vinden tussen kritische commentaren op kritieken en op literaire teksten al naar gelang deze uit verschillende culturele achtergronden komen? Zijn er culturele verschillen aanwijsbaar in de normen en waarden van critici wanneer we hun kritieken vergelijken?

Met een variant op Marx en Engels zouden we kunnen zeggen dat de heersende literatuur de literatuur van de heersenden is. Er is een voortdurend dialectisch proces aan de gang tussen literatuur en tegenliteratuur, kritiek en tegenkritiek waardoor steeds opnieuw veranderingen op gang komen in het wereldwijde 'megapolysysteem' dat Even-Zohar heeft beschreven:

Just as an aggregate of phenomena operating for a certain community can be conceived of as a system constituting part of a larger polysystem, which, in turn, is just a component within the larger polysystem of 'total culture' of the said community, so can the latter be conceived of as a component in a 'mega-polysystem', i.e., one which organizes and controls several communities in history, such 'units' are by no means clear-cut or finalized for ever. Rather, the opposite holds true, as the borders separating adjacent systems shift all the time, not only within polysystems, but between them. The very notions of 'within' and 'between' cannot be taken statically. Such an approach, as the static a-historical approach in general, has been a major obstacle in the adequate understanding of the various historical facts (...) Literatures which developed before others, and which belonged to nations which influenced, by prestige or direct domination, other nations, were taken as sources for younger literatures. As a result, there inevitably emerged a discrepancy between the imitated models, which were often of the secondary type, and the original ones, as the latter might have been pushed by that time from the center of their own PS to the periphery. (1979: 301-2)

In interculturele processen speelt de machtsfactor een onmiskenbare rol, wat nogal eens over het hoofd gezien is door vertegenwoordigers van de heersende cultuur.³ Bij het bestuderen van commentaren van een criticus uit de ene cultuur op een tekst van een auteur uit een andere cultuur dient met deze factor rekening te worden gehouden, in het bijzonder als de criticus behoort tot een mondiaal gezien dominerende cultuur en de auteur tot een gedomineerde cultuur, of andersom. Het is mogelijk dat de criticus zich niet bewust is van zijn eigen gebrek aan bescheidenheid, van het meerderwaardigheidscomplex dat hij manifesteert in zijn kritisch commentaar. Het is lang niet altijd boze opzet. Als reactie hiertegen kan tegenkritiek worden geproduceerd die ingaat op dezelfde tekst vanuit de cultuur van de schrijver die de literaire tekst geproduceerd heeft. De verschillen die zich daarbij voordoen zijn soms heel opvallend. Er kan zelfs sprake zijn van een volstrekte onverenigbaarheid van twee normenstelsels. Bij het bestuderen van kritische teksten uit verschillende culturen moet men voortdurend verdacht zijn op mogelijke culturele verschillen en de ideologische connotaties die daarin liggen opgesloten.

De metacategorie waarvan hierboven sprake was, kan natuurlijk betrekking hebben op kritische commentaren die gegeven zijn ten aanzien van elk van de vijf andere genoemde punten. Bij elk daarvan kunnen interculturele verschillen aan de orde komen. Hier echter kan ik maar op één punt ingaan, het eerste, de relatie tussen tekst en werkelijkheid, die veelvuldig ter sprake komt in de literaire kritiek en die duidelijk interculturele consequenties kan hebben.

Tekst en werkelijkheid

Deze relatie blijkt één van de hoofdpunten in de interculturele vergelijking van kritische teksten te zijn. Verschillende culturele contexten brengen nu eenmaal verschillende visies op de werkelijkheid met zich mee. Drie hoofdargumenten worden daarbij aangevoerd. Het *eerste* is natuurlijk het weerspiegelingsargument, waarbij een boek wordt geprezen omdat de werkelijkheid er zo voortreffelijk in zou worden weergegeven. Werkelijkheid en waarschijnlijkheid vallen hier samen als begrippen, zoals Genette (1968) heeft aangetoond. Geloofwaardig en waarschijnlijk, overtuigend en waarheidsgetrouw, dat zijn de meest gebruikte normkwalificaties die hier aan de orde komen.

Het *tweede* argument bevat het criterium van het engagement: een boek wordt beoordeeld op zijn betrokkenheid bij het tot stand komen van maatschappelijke of politieke verandering. De criticus maakt duidelijk of hij dit engagement positief of negatief beoordeelt, of hij vindt dat er standpunten moeten worden ingenomen of juist in het midden gelaten. Het *derde* argument is het morele argument: een boek is goed als de criticus het eens is met de moraal die eraan ten grondslag ligt. Als de morele normen door auteur en criticus gedeeld worden, zal dat tot uiting komen in een positieve beoordeling.

Met betrekking tot elk van deze drie argumenten zal ik nu enkele opmerkingen maken. Wat betreft het *weerspiegelingsargument*: in een commentaar op de koloniale roman die in Afrika speelt, heeft de Nigeriaanse criticus Professor Echeruo eens gezegd dat als er iets 'waars' zit in deze romans dit niet te maken heeft met het decor of de context of de personagebeschrijving, maar met de accuraatheid waarmee de 'imaginative temper of the author's culture' is weergegeven (1973: 5). Tegen de context van die exotische en koloniale projectie begon een hele generatie van Afrikaanse schrijvers een eigen romanversie te geven van diezelfde werkelijkheid. De eurocentrische visie daarop moest gecorrigeerd worden vonden zij. Hoe kan het verschil beschreven worden? Op de Europese criticus die niets weet van de Afrikaanse culturele achtergrond, had de beschrijving van deze werkelijkheid het effect van een stroom sociologische informatie in de vorm van fictie, een effect dat een dergelijke beschrijving niet noodzakelijk in Afrika heeft. Izevbaye heeft daarover gezegd dat van zijn kant een Afrikaanse lezer hetzelfde zou kunnen zeggen over beschrijvingen in Europese romans. De lezer is nu eenmaal geneigd dit feit over het hoofd te zien wanneer hij de betreffende cultuur zo goed kent dat hij bij die werkelijkheid niet speciaal hoeft stil te staan. Izevbaye concludeert dan:

For any one of Sir Walter Scott's historical novels of Scotland or the fairly contemporary account of London life which we find in Virginia Woolf's *Mrs. Dalloway*, a truly African' reader – if it were possible for him to read English without a good knowledge of its cultural background – would require as full a glossary as the average English reader would need to enter the literary world of *The Interpreters and Petals of Blood*. (1979: 15)

De Europese criticus die de Afrikaanse schrijver verwijt dat hij te veel realistische informatie geeft over zijn eigen maatschappij, zou aan dat verwijt waarschijnlijk nooit gedacht hebben in het geval van Virginia Woolf of een andere Engelse schrijver. Verschillende culturele wortels leiden tot een verschillende interpretatie van de eigen werkelijkheid en die van de 'ander'.

Met betrekking tot het tweede, het *engagementsargument*: dit is nogal dubieus geworden in de Westerse context sinds, in de woorden van E.D. Hirsch, de instrumentalistische literatuuropvatting grotendeels vervangen is door de intrinsieke (1983). In Afrika ligt dat meestal heel anders. De kunstenaar heeft altijd een maatschappelijke rol gespeeld en dit wordt als positief en noodzakelijk ervaren. De Kenyase critica Micere Githae Mugo zegt het zo:

No apology is made for treating politics as a valid content of African literature. Being committed spokesmen of their societies, writers like Chinua Achebe, Ngugi wa Thiong'o and others cannot avoid engagement with politics or indeed with other force that affects the lives of the people (...) The militant African writer has become quite a formidable figure among the ruling elite and such a force in society that he is beginning to unsettle apathy and complacency at many levels (...) the good African writer has grown progressively radical in his denunciation of plunder, enslavement, inhumanity, corruption, oppression and other twin forces of destruction that have crippled his society and disfigured his people's image. (1976)

Zo'n uitgesproken positieve benadering van geëngageerde literatuur is onder vooraanstaande critici in het Westen niet gemakkelijk te vinden. Het derde argument: de *moraal*. Ik heb al verwezen naar en geciteerd uit Achebe's paper over koloniale kritiek. Hier verwijst ik opnieuw naar een kritisch essay dat deze Nigeriaanse schrijver publiceerde over Joseph Conrads *Heart of Darkness*. Dat hele essay baseert de morele argumentatie op de relatie tussen tekst en werkelijkheid. Voor Achebe is het ernstigste negatieve punt in Conrads novelle wat hij noemt 'the dehumanization of Africa and Africans which this age-long attitude (of Western arrogance) has fostered and continues to foster in the world'. Voor hem is het dan de vraag of een roman die ontmenselijking cultiveert en een deel van het menselijk ras ontmenselijkt, wel een groot literair werk kan zijn en zijn antwoord is nee. Hij betreurt het dan ook dat Conrads boek verplichte lectuur is in vakgroepen Engels overal ter wereld. Voor hem is *Heart of Darkness* een verwerpelijk boek en hij verwijt de critici dat ze niet duiden-

tegorieën, die onderzocht kunnen worden in kritische teksten, komen de door de criticus gehanteerde en geselecteerde (inter)culturele normen aan het licht. Deze kunnen vergelijkend worden bestudeerd en zodoende beter inzicht verschaffen in het complexe verschijnsel van de interculturele communicatie.

Noten

- 1 Cf. Schipper (1984).
- 2 Deze vijf punten werden eerder beschreven in Boonstra (1979).
- 3 Dit aspect wordt bijvoorbeeld over het hoofd gezien als belangrijke factor in de relaties tussen culturele systemen door Fokkema (1984).

Bibliografie

- Abrahams, M.H.
1976² *The Mirror and the Lamp*. Oxford U.P.
- Achebe, Chinua
1975 *Morning Yet on Creation Day*. London, Heinemann.
1978 'An Image of Africa', *Research in African Literatures* 9, 1-15.
- Boonstra, H.T.
1979 'Van waardeoordeel tot literatuuropvatting', *De Gids*, 243-52.
- Echeruo, Michael J.C.
1973 *Joyce Carry and the Novel of Africa*. London, Evans.
- Evan-Zohar, It.
1979 'Polysystem Theory', *Poetics Today* 1, 287-307.
- Fokkema, D.W.
1984 'Cultural Relativism Reconsidered: Comparative Literature and Intercultural Relations', *Douze cas d'interaction culturelle dans l'Europe ancienne et l'Orient proche ou lointain*. Paris, Unesco.
- Genette, G.
1968 'Vraisemblance et motivation', *Communications* 11, 164-79.
- Githae Mugo, Micere
1976 *Visions of Africa*. Nairobi, Kenya Literature Bureau.
- Hamner, Robert D.
1979 'Character and Setting', in: Hamner, R.D. (ed.), *Critical Perspectives on V.S. Naipail*. London, Heinemann, 209-41.
- Hirsch, E.D.
1983 'Twee tradities in de literaire waardering', *Forum der Letteren* 24, 1-12.
- Izevbye, D.
1979 'Issues in the Reassessment of the African Novel', *African Literature Today* 10, 7-31.
- Mpoyi-Butau, Thomas
1982 'Naipaul ou les anathèmes d'un brahmane apatride', *Peuples noirs peuples africaines*, 146-52.
1983 'A la courbe du fleuve', *Peuples noirs peuples africaines*, 152-5.

- Nazareth, P.
 1982 'Out of Darkness. Conrad and other Third World Writers', *Conradiana* XIV (3), 173-88.
- Schipper, M.
 1984 'Eurocentrism and Criticism: Reflections on the Study of Literature in Past and Present' *World Literature written in English*, vol. 24, n. 1, 16-27.
- Wellek, R.
 1963 *Concepts of Criticism*. New Haven/London, Yale U.P.
- Wellek, R. en Warren A.
 1973 (1949). *Theory of Literature*. Harmondsworth, Penguin Books.
- Zima, Peter V.
 1980 *Literatuuren maatschappij*. Puntkomma reeks, Assen, Van Gorcum.
 1985 *Manuel de sociocritique*. Paris, Picard.